

ПРАВО-БІОЕТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ІНСТИТУТУ ЕВТАНАЗІЯ ЯК ОДНОГО З ОСНОВОПОЛОЖНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ ІV ПОКОЛІННЯ

BIOETHICAL AND LEGAL ASPECT OF EUTHANASIA INSTITUTION AS ONE OF THE FUNDAMENTAL ELEMENTS OF A FOURTH GENERATION OF HUMAN RIGHT

Мерник А.М., к.ю.н.,
асистентка кафедри теорії та філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Нечипоренко С.М., студентка І курсу
факультету адвокатури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується інститут евтаназії, як основоположного інституту прав людини VI покоління, зокрема, його соматичний склад. Доцільно проаналізовано його медично-правовий, науково-прогресивний, соціально-психологічний характер та безпосередньо правове регулювання можливих норм, проблематика впровадження правового інституту, механізми його реалізації у сучасному українському демократичному суспільстві. Оцінюється можливий процес легалізації інституту евтаназії в Україні за допомогою відповідних законодавчих та нормативно-правових актів. Аргументовано необхідність та доцільність впровадження зазначеного інституту в правове поле, для позначення загальних рис, цілей та методів, виходячи з позиції лібералізації та демократизації суспільства; можливих напрямів його розвитку у майбутньому, на умовах розширення прав та можливостей концепції прав людини. Демонструється доцільність справедливої морально-правової оцінки прав людини 4 покоління як невід'ємний та невідчужуваний, природний та універсальний аспект прав людини. Відображено повний зміст та наведено відповідну наукову класифікацію видів інституту евтаназії для всебічного, точного й повного розуміння. Здійснено загальний аналіз міжнародного та національного законодавств для з'ясування змісту зазначеного поняття. Проаналізовані справи Європейського суду по правам людини для подальшого визначення поняття та надання відповідної класифікації видів інституту евтаназії. На основі проведеного аналізу запропоновано власне розуміння правового інституту евтаназії та механізм його можливої реалізації в українській правовій системі, що визначає саме верховенство права для успішного розвитку фундаментальних прав і свобод людини, що будуть захищатися державою на основі Конституції України, яке буде захищатися державою у всіх правових питаннях.

Ключові слова: евтаназія, права людини, медичне право, право на життя, право на смерть, інститут права.

The article explores the institution of euthanasia as the fundamental institution of human rights of the 4th generation, particularly its somatic composition. Efficiently analysed its medico-legal, scientific, social and psychological character and the legal regulation of possible norms, the problem of the introduction of a legal institution and the mechanisms for its implementation in a modern Ukrainian democratic society. The possible process of legalizing the institution of euthanasia in Ukraine through the relevant legislative and regulatory acts has been evaluated. The need for and the desirability of incorporating described institution into the national legal system, in order to define common features, objectives and methods, considering the position of liberalizing and democratizing society; possible directions for its development in the future in the context of empowerment of the concept of human rights. The value of moral and legal assessment of the human rights of the fourth generation as an inalienable, natural and universal aspect of human rights is demonstrated. The full contents and the corresponding scientific classification of the species of the euthanasia institution are shown for a comprehensive, accurate and complex understanding. A general analysis of international and national legislation has been carried out to determine the content of this concept. Cases of the European Court of Human Rights have been analysed to further define the concept and provide an appropriate classification of the types of euthanasia. On the basis of the analysis made, it is proposed to have an understanding of the legal institution of euthanasia and a mechanism for its possible implementation in the Ukrainian legal system, defining precisely the rule of law for the successful development of fundamental human rights and freedoms, shall be protected by the State on the basis of the Constitution of Ukraine in all legal matters.

Key words: euthanasia, human rights, medical law, right to life and death, legal regulation institutions.

Постановка проблеми. Головним і фундаментальним правом людини, що займає центральне місце в системі немайнових прав, спрямованих на забезпечення природного існування фізичної особи є право людини на життя. Розвиток цивілізованого світу обумовлює нове суб'єктивне уявлення людей про походження людини, його місце в екосистемі і космічному просторі в цілому й обсязі прав людини та їх трансформацію зокрема.

Право на життя сьогодні визнається одним з пріоритетних прав людини усього світу, але представляється необхідним перегляд змісту права на життя в контексті його співвідношення з правом людини на смерть.

Якщо припустити, що трансформаційні процеси світової спільноти розвиваються таким чином, що право на смерть шляхом евтаназії стане невідчужуваним, основоположним правом кожної людини, то наступне питання, який постане перед людством – це необхідність його врегулювання соціальними регуляторами, визначення об'єктивного і суб'єктивного кола, процедури і порядку проведення, класифікації видів, адже однією з передумов захищеності основних прав людини є їх закріплення державою в юридичних нормах, тобто відображення права на смерть шляхом евтаназії поняттям суб'єктивного юридичного права. У цьому випадку право на смерть шляхом

евтаназії буде характеризувати можливості, які належать суб'єкту евтаназії і здійснення яких залежить від свідомого вибору людини, від його рішення.

У зазначеному аспекті важливе значення має соціально-правова роль правового регулювання інституту евтаназії. Він повинен формуватися в межах медичного права, як інститут права, тобто проміжний елементи між нормою і галуззю, який є сукупністю спеціалізованих, диференційованих правових норм, спрямованих на врегулювання суспільних відносин, що виникають при навмисному позбавленні життя хворого з метою полегшення його страждань, який характеризується власною структурою, суб'єктивним складом, термінологією, а також особливими методами правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідженні основних питань, які стосуються морально-етичних та правових аспектів інституту евтаназії, зробили Н. М. Борисович, М. Д. Вітрук, О. П. Горова, О. В. Грищенко, Г. В. Губенко, А. В. Колодія, Л. П. Коновалов, Є.Ю. Лукаш, А.М. Мерник, А. Д. Олійник, П. А. Рабінювич, А. В. Соловійов.

Теоретичні, конституційно-правові та галузеві проблеми евтаназії опрацьовувалися у працях О.А. Мірошніченко, Я.О.Тріньова, А.А. Абашидзе, О.М. Алієва,

С.Б. Булеца, О.Г. Рогова, О.О. Пунда, Ю.А. Чернишова, Т.А. Павленко, О.Р. Шишки та ін. У зарубіжній юриспруденції ця тема висвітлена у працях Д. Вертса, Р.Клауса, А. Ланга, Н. Калал, І. Бразір, Л. Делінз.

Метою цієї статті є здійснення аналізу нормативно-правових актів, які регулюють підвалини утворення інституту евтаназії в Україні, дослідження закордонного досвіду легалізації цього інституту.

Виклад основного матеріалу. Сукупність сучасних медичних норм, що регулюють питання забезпечення захисту прав пацієнтів, організації охорони здоров'я в Україні, юридичної відповідальності медичних працівників, юридичного забезпечення трансплантації органів і тканин, репродуктивних технологій, проведення медичних експертиз, надання психіатричної допомоги, проблемних питаннях дефектів надання медичної допомоги та їх медико-правової кваліфікації утворюють новітню галузь права – медичне право. Регулювання загальних теоретико-правових засад медичного права сьогодні потребують додаткового тлумачення, як з боку медичної сфери, так і юридичної. Функціонування багатьох інститутів медичного права сьогодні зумовлюють виникнення різновекторних та антагоністичних поглядів на нормотворчі та правозастосовчі процеси в Україні зокрема, та в міжнародному просторі загалом.

Відповідно до статті 3 Конституції України [1] – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю й охороняти відповідні цінності є одним з основних конституційних обов'язків держави для успішного проведення зовнішньої та внутрішньої політики, визнання України демократичною державою за міжнародною юрисдикцією. Верховенство права є одним з принципів, за яким реалізація права та обов'язків людини і громадянина здійснюється у відповідній процедурі, що регламентуються державою та закріплюється в Конституції нашої держави.

Стаття 49 Основного Закону України [1] проголошує, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та страхування. У зв'язку з розвитком медицини, трансформаційних процесів суспільної та індивідуальної свідомості особистостей сьогодні перед юридичною наукою постають кшталт питань щодо правового регулювання інститутів зазначеної галузі. Надання медичної допомоги громадянину є одним з першообов'язків держави, реалізація якого сьогодні змінюється у зв'язку з модернізацією суспільних відносин, викликані науково-технічним прогресом. Оскільки основи правового регулювання суспільних відносин здійснюється через державні органи, виникає новий об'єкт для дослідження – сфера правового регулювання інститутів медичного права.

Розвиток медичне право отримало через новітні варіанти медичного втручання в біологічні процеси людини, нові досягнення медичної науки – клонування, трансплантація органів, зміну статі, штучне запліднення та евтаназія.

Не можна не брати до уваги те, що сьогоднішнє суспільство відрізняється від того, що було 20 років тому. Модифікація та трансформація суспільних відносин призвели до того, що останні зазнали значних змін. Широкий аспект у цьому питанні дістався інституту прав людини, а саме у контексті формування та розвитку прав людини 4 покоління. Світ не стоїть на місці, тож зрозуміло, що концепція змін суспільних відносин відбувається поступово. Права людини 4 покоління набули широкого розвитку у другій половині 20 століття. Зміни в науці та медицині призвели до того, що сьогодні заведено виділяти соматичні права (від грец. soma – тіло) – групу вимог індивіда, якому надали право самостійно розпоряджатися своїм тілом: право на зміну статі, репродуктивних та сексуальних прав, право на смерть (евтаназія) [2].

Відкриття, становлення і дослідження теорії походження соматичних прав відбувалося разом з біоетикою, метою якої є вивчення людських цінностей, порівняння моралі та права. Право на евтаназію, яке є складовим елементом соматичних прав, теж повинно розглядатися в контексті проблематики морально-етичних принципів. На відміну від 20 століття, де права людини 4 покоління отримало свій початок, то бурхливий розвиток відбувався саме у 21 столітті, котре пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, генетики тощо. Розвиток науки та техніки є результатом еволюції суспільства, застарілі норми права вже не задовольняють усі потреби. Для того, аби подолати антагоністичні погляди на різні новітні інститути і існує право. Йому теж постійно доводиться змінюватися, щоб уникати прогалин. Деякі діяння, пов'язані з застосуванням біотехнологій та генної інженерії, потребують внесення відповідних доповнень.

Інститут евтаназія – є одним із тих «прогалин сучасності», спірне питання, яке роз'яснити важко у всьому світі та характеризується полярністю думок. Багато вчених та дослідників намагалися дати ґрунтовне, змістовне пояснення, але односторонньої думки так і не дійшли.

На міжнародному та європейському регіональному рівнях існують джерела права, що обмежують можливість використання інституту евтаназії, але все частіше вектор заборон змінюється на тенденцію визнання, що обумовлено існуванням зазначеного інституту в межах окремих європейських держав. Сьогодні це нагальне питання постає у рамках компромісу стосовно її визначення та процедури легалізації здійснення. Насамперед, треба брати до уваги те, що евтаназія – самостійний інститут та його розвиток обумовлюється суспільними, політичними та економічними змінами, а головне те, що припинити його використання в деяких країнах вже неможливо.

Евтаназія походить від грецької мови та означає «добру або милосердну смерть» («eu» – добре, «tha'natos» – смерть) [3]. Як самостійний термін «евтаназія» був запропонований англійським філософом, істориком та політиком Френсісом Беконом, який ввів його в 17 столітті, асоціюючи з легкою та безболісною смертю [4, с.1]. Новий поштовх проблематики евтаназії отримала у жовтні 1987 р., коли обговорюючи її зміст на Всесвітній медичній асамблеї в Іспанії, була прийнята Декларація про евтаназію, останній пункт якої визначав евтаназію, як навмисне позбавлення життя пацієнта (навіть за його особистим проханням) та визнавав неетичним у концепції біоетики її проведення [5].

У 1977 р. в штаті Каліфорнія після багаторічних референдумів та переговорів прийняли перший у світі закон «Про право людини на смерть», який надавав право невиліковно хворим пацієнтам оформити відповідний документ про їх бажання відключити реанімаційну апаратуру за певних умов [6]. Першим, хто легалізували добровільну евтаназію в Європі були Нідерланди (1984 р.), потім Бельгія (2002 р.), Франція (2004 р.) та інші європейські країни. Сьогодні інститут евтаназії можна класифікувати за 3 критеріями:

1. Залежно від форми участі осіб (зобов'язання вчинити дію або утриматися від неї), вона поділена на активну і пасивну. Активна евтаназія має й іншу назву – «метод наповненого шприца» і вона передбачає позбавлення мук та страждань пацієнта, який є невиліковним та дає шанс хворому на гідну смерть шляхом активних дій. В науці таке поняття як «assisted suicide» перекладається як «суїцид, що асистується». Його зміст полягає в тому, що пацієнту допомагають на його прохання у здійсненні евтаназії. Пасивна евтаназія передбачає, що хворому пацієнту (на його прохання) зупиняють надавати професійну медичну допомогу (відривають від системи життєзабезпечення). Пасивна евтаназія призводить до природної смерті. В кон-

тексті змісту є таке поняття як ортоназія (зупинення будь-яких дій для підтримання життя невиліковно хворого) [7].

2. Залежно від волевиявлення хворого, виділяють добровільну та недобровільну (примусову) евтаназію. Критерієм розмежування виступає наявність або відсутність прохання самого пацієнта. Одразу слід зазначити, що зазначена класифікація містить в собі підстави для дискусії, оскільки недобровільна евтаназія може кваліфікуватися як умисне вбивство. Питання розмежування зазначених діянь є змістовно важким і лежить в межах кримінального права. Одним із найскандальніших прикладів примусової евтаназії є справа лікарки Михаелі Редер (Федеративна Республіка Німеччини, 1989 рік), яка була осуджена за вчинення 17 вбивств. Вона пояснювала це тим, що робила смертельні уколи з відчуттям милосердя до невиліковно хворих.

3. Залежно від наявності або відсутності медичного показання (призначення професійних лікарів щодо конкретних випадків у індивідуальному відношенні) розрізняють пряму та непряму евтаназію. Пряма евтаназія виникає тоді, коли саме лікар дає рекомендації щодо вкорочення життя хворого. Непряма евтаназія спровокована тоді, коли смерть хворого знатно пришвидшується у темпах, як побічна реакція дій лікаря, спрямована на досягнення іншої мети. Такий ефект виходить з того, що, зазвичай лікар, для вкорочення болісних й нестерпних мук збільшують дози знеболюючих речовин, які можуть спричинити смерть.

У більшості випадків обрання інституту евтаназії є актом волевиявлення людини. Питання права на смерть розглядали багато вчених, проте їх думки не були однозначними. Одні вважають, що впровадження інституту евтаназії суперечить релігії та морально-етичним нормам, інші зазначають, що розвиток інституту евтаназії є природним явищем, пов'язаним з розвитком новітнього напрямку прав людини, який передбачає самостійне розпорядження людиною своїм тілом і здоров'ям (життям).

Кожна з правових систем має своє бачення щодо цієї проблематики. На це впливають різноманітні чинники, передусім, морально-етичні принципи. Біоетика у своїй концепції є тією галуззю, що намагається опанувати проблеми медицини, права, етики та моралі. Що стосується правового критерія, доречним є наголошення на тому, що на сьогодні Європейський суд по правах людини розглядає справи, предметом розгляду яких є інститут евтаназії.

Першою справою про евтаназію була справа Санлес Санлес проти Іспанії [8]. Після нещасного випадку, який трапився в 1968 році, дівер заявниці страждав тетраплігією. У січні 1998 року він наклав на себе руки за підтримки третьої особи, в той час як справа про визнання його права на гідну смерть перебувала в стадії розгляду. Заявниця була його правонаступницею, яку він офіційно проголосив для ведення справи за його заявою, яку він подав при житті. Вона, зокрема, домагалася визнання права на гідне життя або ж гідну смерть, або ж неперешкоджання її довіри накласти на себе руки. Суд відхилив її вимогу, пояснюючи це тим, що не можна покладати на іспанську владу відповідальність за невиконання передбачуваного зобов'язання про прийняття закону про декриміналізацію евтаназії. В цій справі, Європейський суд по правах людини відносить інститут евтаназії до внутрішнього національного права держави визнавати чи ні інститут евтаназії в межах національної правової системи. Справу хоч і було програно, але сам процес розгляду справи міжнародною інстанцією створив передумови для подальшого формування правових передумов інституту евтаназії. Зазвичай, говорячи про евтаназію, мають на увазі щось індивідуальне і особисте, про визнання права померти з гідністю, Європейський суд по правах людини зазначив, що це право повинно бути визнаним на національному рівні окремої держави.

Наступна справа Прітті проти Сполученого Королівства отримала всенародного розгласу [9]. Заявниця вмирала від хвороби рухових нейронів, невиліковного прогресуючого захворювання, що вражає мускулатуру. З огляду на те, що фінальну стадію даного захворювання є болісними і такими, що принижує, вона хотіла сама вирішити, як і коли їй померти. Через свою хворобу заявниця не могла накласти на себе руки самостійно і хотіла, щоб чоловік допоміг їй у цьому. Однак, виходячи, з англійського законодавства самогубство не є злочином, злочином вважається допомога при самогубстві. Оскільки влада відмовила їй в її проханні, заявниця подала скаргу, спираючись на статті 2, 3, 8, 9 і 14 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини і громадянина [10], про те, що її чоловікові не було гарантовано звільнення від відповідальності, якщо він допоможе їй померти. Суд відповів відмовою.

У справі Хааса проти Швейцарії [11] предметом розгляду також був інститут евтаназії. Заявник, який страждає від важкої форми афективного біполярного розладу протягом приблизно 20 років, вирішив, що він більше не міг жити гідним життям. Після двох спроб суїциду заявник намагався дістати речовину, прийом якої в певній кількості міг би допомогти йому покінчити з собою надійним і гідним чином. Оскільки дана речовина була доступна виключно за рецептом, заявник намагався дістати її у кількох психіатрів, проте його спроби не увінчалися успіхом. Влада відхилила його прохання щодо евтаназії. В Європейському суді заявник стверджував, що стаття 8 Конвенції покладала на державу позитивне зобов'язання по створенню умов для надійного і безболісного суїциду. Пан Хаас стверджував, що його право накласти на себе руки безпечним та гідним чином було порушено Швейцарією. В результаті умов, які необхідно було виконати, і котрі не були виконані, для того щоб мати можливість отримати пентобарбітал натрій. Хаас програв справу.

Тож можна спостерігати певну закономірність: жодну справу щодо визнання інституту евтаназії Європейський суд по правах людини не задовольнив, зазначаючи, що визнання або заборона інституту евтаназії відноситься до внутрішніх інтересів держави. Але, факт звернення до Європейського суду з прав людини з 1993 року заявників із різних держав констатує той факт, що суспільно-правові відносини щодо проведення евтаназії існують у сучасному суспільстві, не урегульованість яких та невизнання існування яких призведуть до криміналізації зазначеного інституту.

Справа хлопчика Альфі (Великобританія) або інша назва справи – «евтаназія з ініціативи держави» також своїм предметом розгляду стосувалася інституту евтаназії. Проте вона розкриває інший аспект зазначеного інституту. Ще ніколи Сполучене Королівство не давало згоди заявникам на евтаназію (пасивну або активну). Справа Альфі була унікальна тим, що після огляду лікарів Альфі дали вирок, що його вже неможливо вилікувати й суд постановив, щоб Альфі відключили від приладів життєзабезпечення (пасивна ектаназія).

Альфі Еванс перебував у напівкомажному стані понад рік, але батьки хлопчика відмовлялися визнати, що його хвороба невиліковна. Конфлікт батьків із лікарями привернув увагу громадськості, коли батьки Альфі подали позов до суду, оскаржуючи рішення консиліуму про вимкнення дитини від систем життєзабезпечення.

Батьки хлопчика боролися за його перевезення до римської лікарні, де представники лікарні зобов'язалися надати необхідну медичну допомогу хлопчику та покращити його стан. Верховний суд Великобританії відкинув подання про згоду на перевезення хлопчика в Італію, схилившись до думки медиків, що в його мозку відбулися незворотні зміни, які позбавили цю дитину почуттів зору, слуху, смаку і доторку, а подальша терапія не належить до

його інтересів і може бути не людською. Альфі помер в лікарні внаслідок вимкнення апарату штучного дихання, що підтримував його життя (пасивна евтаназія).

Питання узаконення інституту евтаназії є предметом дискусій у представників медицини, права, церков, релігійних конфесій на міжнародному та національному рівнях. Деякі держави в межах своєї національної системи легалізують пасивну евтаназію, даючи нагальний приклад тому, що права людини мають всебічний аспект і не можуть обмежуватися країною, хоча вона і є їх гарантом (приклад Німеччина, 2020 р.).

В Україні це питання залишається нерегульованим. Відсутність необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах призводить до того, що виникають не прогалини у праві, а кваліфіковане мовчання законодавця, оскільки інститут евтаназії носить біоетичний та міждисциплінарний характер, його закріплення в межах права може обумовити конфлікт з релігійними та моральними нормами. Але при цьому, принципів права, якими керується правозастосовчі органи щодо спірних питань інституту евтаназії сьогодні вже недостатньо, щоб вирішити всі реальні суспільні відносини, що виникають у суспільстві.

Норм законодавства щодо регулювання інституту евтаназії в Україні на сьогодні не існує, відсутні й згадування самого терміну, але одна з політичних партій, що представлена у діючому парламенті, задекларувала підготовку законопроекту про евтаназію.

Висновок. Питання законодавчого закріплення і легалізації інституту евтаназії (як в матеріальному, так процесуальному аспектах) в багатьох країнах світу залишається невирішеним. Легалізація цієї інституції викликає правові дискусії серед вчених в галузі медицини, філософії та права. Актуальність і необхідність звернення і акцентування уваги суспільства і фахівців зі сфери права на це питання постає, в першу чергу, тому що сучасна юридична наука серед пріоритетності цінностей розвитку людства ставить саме права людини, а джерелом останніх визнає гідність людини, тобто здатність особи залишатися людиною. В умовах науково-технічного прогресу права людини набувають свою актуальність через постійний розвиток людства, відкриває новий вимір прав людини, розкриваючись в четвертому поколінні генезису прав людини і передбачає право людини на зміну статі, трансплантацію органів, евтаназію тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР, редакцією станом на 01.01.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254>.
2. А.Л.Свящук Правовий захист ЛГБТ-спільноти /Навчальний посібник//Видавн: «ФОРМ Голембовська О.О.». – Київ, 2018.
3. Евтаназія. Вільна енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%B2%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D1%8F>.
4. Жидская, Литкевич. Эвтаназия: убийство или милосердие? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/zhitskaya-liskevitch/16808c8b7a>.
5. Мірошниченко О.А. Евтаназія та право людини на життя у міжнародному та національному праві / О.А. Мірошниченко // *Форум права*. – 2012. – №3. – С.459-464 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/FP_index.htm_2012_3_81%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/FP_index.htm_2012_3_81%20(1).pdf)
6. Бурчак А.О. Право людини на евтаназію: міжнародно-правове закріплення та практика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6023/Gaidaichuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
7. Медичне право України : програма для слухачів факультетів післядипломної освіти вищих медичних навчальних закладів та закладів післядипломної освіти МОЗ України / Уклали І. Сенюта, О. Січкоріз. – Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/Programa_new3_kolor.pdf.
8. Всезагальна Декларація прав людини: Прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеєю ООН від 10 грудня 1948 року. (Ст.2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
9. Проблемы биоэтики в свете судебной практики Европейского Суда по правам человека / Совет Европы//Европейский Суд по правам человека. – 2016. – Дело Санлес Санлес против Испании (Sanles Sanles v. Spain), №48335/99, ЕСПЧ 2000-XI, постановление от 26 октября 2000г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/case-law-2017/1680736451>
10. Проблемы биоэтики в свете судебной практики Европейского Суда по правам человека / Совет Европы//Европейский Суд по правам человека. – 2016. – Претти против Соединенного королевства (Pretty v. United Kingdom), №2346/02, ЕСПЧ 2002-III, постановление от 29 апреля 2002г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/case-law-2017/1680736451>
11. Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини і громадянина від 04.11.1950, Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97, Документ 995_004, чинний, поточна редакція — Редакція від 02.10.2013, підстава - 994_002-13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
12. Проблемы биоэтики в свете судебной практики Европейского Суда по правам человека / Совет Европы // Европейский Суд по правам человека. – 2016. – Хаас против Швейцарии (Haas v. Switzerland), №31322/07, постановление от 20 января 2011г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/case-law-2017/1680736451>